

Enviern al cunfin

TENOR GION ANTON TUOR, VERSIONIUM RUMANTSCHA HANS-PETER SCHREICH

■ Blera naiv aveva quai dà tranter Nadal e Bumaun. E tras la fanestra vers il Pass dal Fuorn sa mussavan puspè novs nivels da naiv. Damaun vegnan ils Jauers ad avair da spalar naiv da lur portas e stallas davent vi tar ils bigls engletschads da la vischnanca. Ils pli paucs avevan aua en chasa, e per il solit eran las lingias schelentadas. Per ina batrelada da las dunnas al bigl era quai memia fraid. Quant fraid? Oz era in glatsch gross sin l'aua. Cun ina sigir han ins sfratgà en il glatsch, e l'aua suten ha svapurà or da la fora tgira. Senza manetschas n'ha nagin tutgà fier. Gia ils uffants han savi ch'ins restia lura pitgà vi da quel, enfin che insatgi vegnia precautamain en agid.

Sche ma pussaivel sa spargnavan ils purs da purtar l'aua en stalla. Els manavan la muaglia als bigls. In curt esitar dals animals a la porta da la stalla, lura èn ils corps vapurants en prescha sa stumplads al bigl, nua ch'els èn sa laschads svelten emplenir cun aua, per pudair spert sa retrair puspè en la stalla chada.

Per nus uffants era quai sco in miracul ch'els animals, cumbain ch'els lappavan udi-blamain l'aua engletschada, na tschiffavan ni mal la gula, ni la tuss, sco che quai capitava cun nus, cur che nus avevan puspè ina giada tschitschà adascusamain chandailas da glatsch.

Blera naiv era per nus plaschair e giudiment. Nus na pudevan betg chapir ils creschids che vesevan cun quitaids encounter a mintga nova navada. Sche quai vegn a naiver vinavand, vegn ins a stuaier paler giu ils tetgs. Quai ans pudeva be esser dretg, perquai che ils mantuns da naiv che quai causava, ans pussibilitava puspè gieus novs.

Il tschiel ha tegni cun nus uffants. Igl ha dà enavant naiv, cunter mintga regla da purs. Lura èn els ids cun lur chapitschas nairas tratgas sur las ureglias e cun las palas sin ils tetgs. Tras la vischnanca han ins udi il ramplunar surd da las massas da naiv. Ils mantuns da naiv creschivan ad in crescher. Ma cun paler la naiv giu dals tetgs n'era la lavur anc betg fatgas. Ussa stuevan ins far liber la via e las giassas stretgas. E perquai che las chasas stevan stretgas ina sper l'autra stuevan ins cun fadia transportar la naiv davent sin ina prada en vischinanza. L'immens mantun da naiv che quai ha dà enfin la saira pudevan ins plitost numnar muntogna da naiv. La saira avain nus be anc svelten inspeziunà il lieu – la damaun suenter al avain nus prendi en possess. Ina dumengia suentermezdi avevan nus vis ina giada en la stiva da scola fatga stgira en profund silenzi il film «Cumbat per il Matterhorn». Quel inspirava ussa nossa fantasia. Liads vi da cordas da laschiva pendevan nus vi da las pli stipas costas. En lieus privlus chavavan nus stgalims, nus clamavan, nus segiravan, nus crudavan en la profundità sgarschaivla, be per ans lavurar dalunga puspè ensi e per star lura cun il sentiment da victoria en il cor sin il piz.

Ma na be l'autezza, er la massa da la muntogna era ina sfida per nus. Nus la sfuignavan, nus avain costruì cuvels e galarias secretas e chavas d'ina fortezza che nus avevan da defender cunter inimis, entant ch'els pitschens glischnavan pacificamain cun lur schlitras giu da la spunda miaivla da nossa muntogna.

Cur che nus avain gi avunda da quest giu essan nus ids cun nossas schlitras vers la fracziun da Puoz. Da là gjeva nossa pista giu vers il bigl sper la via maistra e sur quella ora lung il mir da santeri sin in prà sut la vischnanca. Sin quel curt percurs stuevan ins superar trais obstachels. L'emprim era in tunnel da naiv fabrigà da nus sez. Dadens al avevan nus bagnà cun aua, uschia ch'el era uss in tunnel da glatsch, e quai talmain bass che nus pudevan ir tras be en venter. Quai era tuttina, perquai nus gjevan quasi adina en venter, e quai en chadainas lungas. Sche quai era gartegià, vegniva il toc il pli stip. Cur che nus avevan lura ina pulita sveltezza era qua quel bigl per travers. Il manischunz dueva qua smatgar fermamain a sanester. E cur che nus eran passads speravi al bigl da laresch ed er gia sur la via vi, sin la

quala n'era vegni per fortuna nagina manadira, e lung il mir da santeri, vegniva anc ina curva – ed igl era puspè ina giada gartegià.

Ma quest suentermezdi n'ans pudevan ni la muntogna da naiv, ni la pista dad ir cun la schlitra tegnaier or en il liber.

La fradaglia penetrava senza remischun tras nos tschops e tras las chapitschas da launa. Las manetschas bletschas eran schelentadas, la detta-pe en ils chalzers nauschs ardevan sco brastgida. Quant cuntents che nus eran che nossa chasa era gist sper la pista da schlitras. Cun clapragnim avain nus tratg nossas schlitras pitschnas si dals stgalims da granit engletschads da la stgala externa vers il portal-chasa, davos il qual nus avevan il paradis da nossa uffanza.

Quai era ina chasa imposanta ed a medem temp er ina da las duas chasas da scola da la vischnanca. Ensem cun la chasa da pravenda e la pitschna baselgia catolica era ella in pau da la vart da las ulteriuras chasas. Er vi da lur extern sa mussavan ils trais edifizis sco marginals e fragliuns da medema vegliadetgna: las duas chasas cun lur fatschadas melnentas e las bleras fanestras memia grondas e la baselgia cun ses clutgeret a piz davos in immens mir che na gjeva betg bain ensem cun l'ulteriur maletg dal vitg.

Nus avain mess nossas schlitras en il pierten stgir cun las plattas grischas ed avain fatg prescha d'ir si da la stgala stretga da lain en l'abitaziun. In isch cun pitschnas lastras da vaider en la part sura la separava da las stgalas fraidas. Ma er davos quel isch ans n'ha betg retschavi ina chalur privada. Dalonder avess quella er stui vegnir? La chasa n'aveva nagin stgaidament, auter che ina pigna en la stanza da scola sutvart che vegniva stgaidada dentant be durant il temp da scola, ina pigna cun bischens en la stiva e la pitschna platta en nossa cuschina.

La cuschina è degna da sa regurdar vidlonder. Ella era pitschna, stretga e lunga. Ina fanestra nauscha, be cun vaider simpel. L'isch visavi tratg e bler memia grond occupava quasi l'entira largezza. Ussa d'enviern eran las fanestras cuvertas cun ina crusta dira da glatsch. Er il mir satigil da crappa naturala n'era betg bun da far frunt a la gronda schelada. La fraidezza tschentava en ils chantuns e fladava da las paraids. Malgrà tut avain nus trais giadas al di fatg fiu en la pitschna platta e cuschinà. Quai ha causà ina battaglia da las forzas da la natura, da la chalur cun la fraidezza. Ed il resultat? L'aria umida è sa condensada vi dals mirs, là nua che la schelira seseva rat e ferm en la crappa. Immediat è la chalur sa marventada a guglias da glatsch che han cuvernà l'entira paraid da giusum fin al palantschieu sura. Ina bellezza la saira cur che la glisch ardeva e sa rumpeva en ils milliuns da cristals. Quai briclava e straglischava che nus ans vegnivan conscients d'avair la cuschina la pli fantastica, però er la pli fraida l'entira val.

Malgrà quest spectacul mitschavan nus uffants gugent en la pli chauda regiun da la chasa, en nossa stiva. Là steva en in chantun la pigna. In monster radund d'atschal cun sutvart in isch da fier nair ed in isch pli fin mez-radund en mesa-autezza. Quest moloc engurd da laina ha per fortuna adempli quai ch'el empermetteva tras sia grondezza che gjeva fin pauc sut il palantschieu sura. Cur ch'els pals da laresch schluppegiavan dadens ed el tschitschava d'engurd l'aria tras las foras da l'isch sut, lura svegliava el en nus stima e respect, perquai che la chalur che ses mantel d'atschal derasava en la stanza ans fascheva restar en distanza tutganta.

En il chantun visavi da la pigna steva sin in taburet noss pignol da Nadal. Betg ina bellezza speziala, ma in muntagnard saun. Nagin na pudeva prender davent la persvasiun da nossa mamma ch'els scolars ch'avevan da procurar il pignol per nus, la famiglia dal magister, purtassan l'ultim e pli trid pignol che nagin auter en vischnanca na vuleva pli avair. Ma cun al volver, cun implantar roma e cun la decoraziun ans è quai tuttina gartegià mintga giada da fittar si il botstget en maniera festiva.

La saira da Nadal era ussa giada dapi in'emna passada. Traglischond da la fortuna eran nus trais uffants stads davant il pignol cun las chandailas, nus avevan chantà las chanzuns enconusentas e pachetà or ils regals

modests. Noss bab aveva survegni congedi sur ils dus dis da Nadal ed era stà dapi il suentermezdi tar nus. Uschia era nossa famiglia suenter pliras emnas da separaziun per in pèr uras fortunadamain unida. Dus dis pli tard eran nus puspè sulets en la chasa gronda cun sias bleras stanzas e chantuns e tschalers suls, dasper il gaud e lontan dal proxim vischin.

Saira. Igl aveva cumenzà a naiver fermamain. Ina notg stgira. Stgirentada obligatoria. Er il meglier egl n'avev vis nagut da la vischnanca. Laternas da via n'existivan anc betg. Er nus avevan rudl il palpiri da crep trid davant las fanestras. La mamma aveva tratg las tendas satiglias davant las fanestras stgirentadas. Uschia restava la guerra ordadora nossa stiva da Nadal.

Nus avevan gi ina bella isanza. Enfin ch'il pignol vegniva rumi – magari enturn Bavania – avain nus envidà las chandailas avant che ir en letg ed avain chantà in pèr chanzuns da Nadal.

La glisch era stizza. Tar l'ischet da la pigna tremblava la splendor dal fiu, las chandailas ardevan, nus uffants sesevan fuads stretg cunter nossa chara mamma sin il canapé. «Quaida notg, songta notg...» Nus ans sentivan en segirtad. «Regna pasch...» Ils ischs eran serrads, nagin n'ans pudeva far dal mal, la mamma ans pertgirava. «Be a Betlehem vegliand...» Co che quai naveva dadura! Tar ina tal'aura na tramettevan ins nagin chaun davant isch. «Sper lur char uffant...» E las bugliottas stgaidavan gia noss letgs.

Tuttina in stgalin da chasa! In stgalinar temeligit. Il zain pendeva en il pierten e vegniva mess en moviment d'in filfier davent da la porta da chasa tras il corridor e si da las stgalas. Anc mai n'aveva sunà il zain al temp da notg. Tgi pudess uschia tard ed en talas navaglias star davant nossa chasa? Noss chant aveva tschessà. Nus tadlavan en la quietezza. Avevan nus forsà sbaglià? Bim, bim, bim, dad aut ed urgentamain. Tuttina avain nus resentì la tensiun e l'agitaziun da nossa mamma. Ella è stada si ed ha fatg glisch. La glisch ardeva calmant sur la maisa. In stgalinar ferm! La mamma ha avert l'isch da stiva, er en il pierten èsi daventà cler. Sche las fanestras na fissan betg stadas stgirentadas avess ella tras la fanestra puid vesair sin la stgala externa.

E sutvart avessan ins vis la glisch. Nus stevan sut l'isch da la stiva en nossas chamischas da notg, prest vi dal cridar. «Giai vi dal chaud e restai bravs. Jau vom a guardar tgi ch'è sutvart», ans ha quietà la mamma. Ella ha prendi in mantè giu dal crutsch ed al ha tratg en. Be memia gugent ans avain nus retrats tar nossa pigna e sin il canapé. Cun ureglias tendidas avain nus udi co che mamma ha avert la porta da l'abitaziun. Lura n'avain nus udi pli nagut. Quai ans ha chatschà dalunga puspè a l'isch. Sco emprima ha nossa sora gronda chatschà ses nasin tras la sfessa da la porta or en la fradaglia, lura essan nus ans stumplads suenter en il corridor. Nus n'avain badà nagut da privlus. Il pairin sur la stgala glischava sco adina e sut quel steva nossa mamma e guardava indecisa e dumandond tras il lung corridor sut vers la porta da chasa. Ella aveva bain remartgà che nus l'eravan suandads adascusamain. Ma ella n'ans ha betg tramess enavos e pareva d'acceptar che nus vulevan esser en sia vischinanza.

Uss è la mamma ida giu la segunda stgala. Malgrà la fraidezza stevan nus giusut la stgala superiura e guardavan sur la spunda sin la porta da ruver stgira davantvart en il corridor. Là steva ella ussa. Ella pareva da tadlar. Quietezza. La glisch stueva splendorar tras ina fanestra stretga sur la porta or en il liber. Tgi che mai steva ussa ordadora, ha ussa savi che nus al spetgavan davos la porta. Pertge restava quel quiet? «Tgi è dadura?», avain nus udi a dumandar nossa mamma. Nagina risposta. Ma il zain vi dal mir gist sur nus ha scalinà talmain che nus ans avain snuids da la tema.

Quest stgalinar da sturn ha dà l'impuls d'agir a nossa mamma. Ella ha stort la clav – ed en il medem mument ha ella fatg in sigl da la vart. La porta è s'averta. Trais persunas èn sa chatschadas lien. Cun ina pajada ha ina puspè serrà la porta. Lura stevan

ellas privlusamain visavi a nossa mamma. Ina ha ditg insatge. Sias gesticulaziuns che han suttastritgà ses peds eran grev d'interpretar. Tuttina pareva nossa mamma d'encleger lur dumonda. Ella ha dà risposta calmanta. Tuttina è sa midà lur cumportament. Ils trais umens èn s'embratschads, els èn sa battids vicendaivlamain sin il pèz ed han discurrì agitadamain in sin l'auter.

Che tuts trais han gi motiv per lur extasa, quai essan nus vegnids a savair pir pli tard. Noss visitaders da notg eran Americans, commembers d'ina equipa d'in bombardader che han puid sigir or da lur aviun ardent. Els eran vegnids internads en in champ en vischinanzas da Verona, ma han puid mitschar. En lungas marschas da notg, chatschads sco in triep da lufs, han els cuntanschi cun agid da purs tirolais curt avant Nadal las Alps naventadas dal Vnuost. Els han vuli ir en Svizra. Uschia èn els amez enviern raivids si da las costas da naiv privlusas dal Pass dal Stelvio. Cun las ultimas forzas èn els rivads sin il pass. En ina ruina èn els sa zuppentads in di entir, avant che descender tras la naiv autezzas insanua en la regiun da gaud. Questa saira eran els rivads a l'ur dal gaud sur la vischnanca da Valchava ch'els han gist anc puid observar avant ch'igl è vegni stgir. Tenor las indicaziuns da lur ultims cussegladers en il Tirol stuevan els uss esser en Svizra. Tuttina han els decis d'empruvà anc enfin la notg e da na curren nagins ristgs.

Nossas chasas eran il pli datiers dal gaud. Perquai èn els ids en quella direcziun ed èn vegnids – saja per cas u betg – sut nossas fanestras stgirentadas vi, cur che nus chantavan en stiva. Els èn sa pressads da la vart protegida dal vent ed han tadlà la chanzun trista da quella quaida notg ch'era daventada ina songta notg. E perquai ch'els n'han udi naginas vuschs dad umens, han els decis d'empruvà qua da survegnir infurraziun e forsà er in suttetg.

Els eran en Svizra. Dapli na vulevan els betg savair. Els eran en segirezza ed ils strapschats ch'els avevan passentà als eran ussa tuttina. Trais umens da naiv, mantuns da glatsch sin pes, gjevan davos nossa mamma da stgala si en l'abitaziun. Nus galoppavan oravant ed enavos en il chaud da la stiva, ma avain tuttina guardà cun egl dad Argus tras l'isch avert en il pierten nua che las trais figuras stevan sut la lampa. Bler ch'avev sumeglià ad umans n'avain nus betg vis. Ils chaus dals umens eran enzugliads en sdratschs. Ils mantels u tschops stevan da la naiv e dal glatsch, lur pes eran burras grossas, forsà stivals u bandaschas da taila.

In mument parevan tuts d'esser perplex, ma lura ha nossa mamma agi cun schlantsch. En la «grotta da glatsch» ardeva la glisch. Nus avain udi a tagliar il cuntè da paun, be duas tagliadas fermas. E lura tegnevan ils trais noss paun entir en ils mauns, trais tocuns. Els èn sa strats las bandaschas da las fatschas ed han mangià il paun cun ina fomatscha che nus guardavan be cun bucc'averta. Per offrir da quel temp insatge chaud stuevan ins l'emprim far fiu en la platta. Pli probabel na spetgavan ils trais umens da naiv gnanc sin insatge chaud, suenter ch'els avevan vis nossa cuschina da glatsch bizarra.

Segir che noss pierten fraid als pareva gia in lieu chaud. E tuttina han els badà la chalur che vegniva tras l'isch avert da la stiva. Chapibel che quai als tirava vers la pigna. E quest guaffin magnific lavurava cun plaina forza e regalava chalur en surabundanza. Ils trais stevan enturn la pigna e sa deliberavan da lur vestgadira. Els purtavan plirs mantels in sur tschel en e bittavan tuts sin in mantun. Els sa stiran la sdratscha giu da las chommas e pes, enfin che chalzers gross èn vegnids or. Il mantun è daventà vi e pli grond ed ha cumenzà a sdregliar. Pitschens aualets èn serpeggiads sur il linoleum bunmartgà, encounter a lieus pli bass dal palantschieu per furmar là lajets entirs. Ma quai n'interessava nagin. Els han tegni lur fatschas, lur mauns e lur pes encounter nossa chara pigna. Els han er in pau guardà enturn, han vis nus uffants che sesevan cun bucc'averta sin il canapé. Els han empruvà da rir, quai che sumegliava en lur fatschas stretgas smagridas cun las foppas

dals eglis profundas il sfrignir da chaus da morts ed ans ha fatg tema.

Or en cuschina avain nus entant udi a traffitgar nossa mamma. Nus avain conuschì mintga ramur ed avain savi ch'el fiu ardeva ussa finalmain e ch'è vegniva insatge chaud en la padella. I pareva in'eternità, enfin che ils plats eran sin maisa e las trais persunas avevan prendi piazza. La cuppa cun la schuppa da latg na svapurava betg ditg, ed er las proximas cuppas eran dalunga vidas.

La buna chalur che noss fugitivs avevan manchentà dapi dis, u forsà dapi emnas, als ha surventschi. Senza dir pled èn els sa mess per lung sin il palantschieu enturn la maisa. Els han mess las cuvertas che mamma als ha dà sut lur chaus ed en sa durmentads. La fanestra ha illuminà sul ils trais durmiders exausts, cur che la mamma aveva anc ina giada avert la porta-pigna per stumplar lien anc in pèr pals da laresch.

«Quels na fan nagut. Quels durmissan in pèr dis», ha ditg la mamma, cur ch'ella ans ha mess en letg en la chombra daspera. «Durmi be vinavand damaun, cur che jau stun si in pau pli baud. Jau stoss ir ad annunziar ils trais sin il post.»

Nus durmivan gia. Nus n'avain er betg udi, cur che nossa mamma è stada si ed ha bandunà la chasa. Nus essan pir ans dasdads, cur ch'ella è returnada ensem cun il policist da la vischnanca e dus uffizials. Quels han examinà ils trais cumpogns, han vis co ch'els durmivan e n'han betg disturbà lur paus. «Als laschain durmir, quels pover diavels», ha ditg in dals uffizials. Els han empermess da returnar il suentermezdi ed èn ids.

Er senza admoniziun essan nus restads quest avantmezdi spezialmain quieti. La via da schlitras era navida en e nus pasentavan il temp dadens. Cur che la mamma ha fatg pront laina per la notg essan er nus ans schluitads en la stiva ed avain contemplà l'aspect nunusità. Nus avain resentì che questa notg ans aveva tutgà la guerra, la dretga guerra. Nus la vesevan giaschida sin il palantschieu, traidubel sin noss palantschieu isà cun la roma stgira che nus conuschevan tant bain. Enfin uss era la guerra per nus insatge irreal, dalunsch davent, malgrà che nus crajevan da resentir il privel e la smanatscha ch'era rappresentada davos quest pled. Ed il mal e la disgrazia davos la stgirentada, ils bliers schuldads en vischnanca e la canera infinita dals bombardaders en la notg sur nossa Val Müstair paschaivla.

Il suentermezdi tard era il policist da la vischnanca returnà ensem cun ses dus accumpagnaders. Els avevan purtà in fash cun vestgadira: chauschas, chamischas e mantels. Els èn sa sesids en la stiva ed igl ha dà in curt discurs. In dals uffizials era medi. El ha avert sia valisch ed ha visità ils trais umens pli bain pussibel. «Nus als prendain gist cun nus en il quartier. Là tschiffan els tut quai ch'els dovran. E cun il proxim transport vegnan els manads en l'Engiadina en il champ central», ha ditg il policist a nossa mamma. «E tut quest plunder arda il meglier gist qua en la pigna. Ins na sa mai, tge che pudess vegnir importà.»

In curt cumià. Ina strenschida da maun, in grazia fitg balbegià, lura stevan els puspè dadora en il pierten, sco la notg passata. Ma avant che descender la stgala è in dals fugitivs sa vieu, è returnà en stiva tar il pignol. Là ha el prendi trais stails da tola glischnentas giu dal bostgin. El ha ditg «please», ed è puspè tar ils auters ch'avevan spetgà sin el. Là ha el mess a mintgin da ses camarats ina staila enta maun. Quels han chapì ed han laschà svanir quel guaffin gliscent en la giaglioffas da lur mantels.

Cur che la porta da la chasa era puspè serrada, stevan nus uffants gia davos la fanestra dal pierten sur. Nus avevan fladà trais foras en las flurs da glatsch dal vaider e sfruschà quellas enfin che nus pudevan vesair tras. En la glisch grischa dal suentermezdi èn nossas egliadas suandadas las sis figuras stgiras ch'èn seguidas in pau malsegiras nossa via da schlitra avant che svanir a sanester speravi al bigl ed enturn la chantunada, encounter ad ina sort nunenconuschenta.